

ה"תְּמִיז" (תיאור הבחינה) בתפיסתו התחבירית של המדקדק הקראי אבו אלפרג' הרון

נאסר בסל

מבוא

כידוע, במאות ה' והי"א היו המרכזים היהודיים בארץ־ישראל, בצפון אפריקה ובספרד נתונים לשלטון האסלאם.¹ בתקופה זו היתה התרבות הערבית בשיאה בכל תחומי החיים, והמגעים בינה ובין התרבות היהודית היו הדוקים מאוד.

טבעי היה שהתרבות הערבית השלטת תשפיע על היצירה המדעית היהודית, והשפעה זו ניכרת כמעט בכל התחומים: נושאי הכתיבה, שיטות כתיבה, הנחות יסוד במדע, מינוח מקצועי ועוד. מחברים יהודים חיקו את היצירה הערבית, הושפעו ממנה והעתיקו ממנה (ובדרך כלל מבלי לציין את מקורותיהם). אנשי מדע ואינטלקטואלים יהודים העתיקו פרקים שלמים מספרים ערביים לערבית־יהודית, כדי שהחיבורים הערביים יהיו נגישים לקוראים היהודים.²

מדקדקים עבריים כגון יונה אבן ג'נאח ואבו אלפרג' הרון, העתיקו חומר רב מחיבורי הדקוק הערבי של ימי־הביניים מבלי להזכיר את המקורות ששימשו אותם בהעתקה.³ משה אבן עזרא, בפתחת "ספר העיונים והדיונים בשירה העברית", היפנה אל חמישה ספרים מומלצים בתורת השיר ולא ציין את הספר שבוודאי שימש לו מקור חשוב: "אֶסְרָאֵר אֶלְפִּלְאֵנָה" לאלג'ורג'אני.⁴

הקראים, שחיו ופעלו בארץ ישראל אף הם במאות ה' והי"א, השאירו רושם רב מאוד בספרות היהודית, יחסית למספרם הקטן באוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. במאה העשירית פעל דניאל אלקומסי, יליד טברסתאן שבצפון פרס (מת בשנת 945),

- 1 על תקופה זו בארץ־ישראל ראו גיל, א, עמ' 632-664; על צפון אפריקה ראו הירשברג; על ספרד ראו ורשטיין.
- 2 לדיון מפורט בנושא הזה ראו לנגרמן.
- 3 על אבן ג'נאח ראו בקר, מקורות; על אבו אלפרג' הרון ראו בסל, הרוֹן־סְרָאג'.
- 4 ראו גולדנברג, תורות, עמ' 4. אני מודה למורתי וידידתי הגב' אסתר גולדנברג, שהפנתה את תשומת לבי לעניין הזה.

שעלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים; אלקומסי היה האישיות המרכזית בקרב הקראים בתקופתו.

מלבד אלקומסי חיו ופעלו בארץ ישראל אישים קראים שיצא להם מוניטין רב בעיקר בשל פירושי המקרא שכתבו, כגון סלמון בן ירוחם שחי ופעל בירושלים (ויש טוענים בחלב, ובה נקבר), סהל בן מצליח, יפת בן עלי, דוד בן אברהם אלפאסי, מחבר גאמע אלאלפאט, מילון עברייערבי מקיף למקרא ויוסף בן בִּכְתוּיָהּ (?) ועוד.⁵

פעילות זו נמשכה במאה הי"א בארץ ישראל ובירושלים בפרט. ספק אם היה לקראים במאה זו בית כנסת בירושלים. המקורות מזכירים שהיה להם "מג'לס" בביתו של מישוהו מבני הקהילה. נוכר, למשל, ה"מג'לס" שבו התקיימו שיעוריו של ישועה בן יהודה הוא אבו אלפרג' פורקאן בן אסד.⁶

בראש מג'לס נוסף בירושלים עמד אבו יעקוב יוסף אבן נוח, מחבר "אלדקדוק", שהוא ספר פרשנות פילולוגית למקרא המסודר על פי סדר המקראות.⁷ מג'לס זה נוסד בתחילת המאה הי"א ולמדו בו שבעים חברים, ביניהם אבו אלפרג' הרון, הפילוסוף יוסף אלבציר ולוי בן יפת, בנו של יפת בן עלי.⁸ לאחר מותו של אבן נוח עמד בראש המג'לס אבו אלפרג' הרון.⁹

אבו אלפרג' הרון היה מדקדק קראי חשוב מאוד, והיה הראשון מבין המדקדקים הקראים שטיפל בדקדוק המקראי כתחום עצמאי ולא במסגרת פירושו למקרא כקודמיו הקראים, למשל, יוסף אבן נוח. אבו אלפרג' כתב ספרים אחדים בדקדוק, בדקדוק המסורה ובתורת הקריאה של המקרא ופירושים למקרא. ספרים אלו כתובים בערבית יהודית, בדרך כלל, באותיות עבריות ומהם באותיות ערביות.¹⁰

"אלכתאב¹¹ אלמשַתַּמַּל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגָה אלעִבְרַאנִיָּה" (=הספר המקיף על שורשי הלשון העברית וענפיה)¹² הוא חיבורו הראשון של אבו אלפרג' הרון. כתיבתו נשלמה בשנת 1026, והוא ספר דקדוק מקיף: פונולוגיה, מורפולוגיה, תחביר, השוואת לשונות ולקסיקוגרפיה. "אלכתאב אלמשַתַּמַּל" הוא החיבור הראשון, שכולו מיוחד לדקדוק,

5 ראו גיל, א, עמ' 632-637.

6 שם, עמ' 652.

7 ראו כאן, אבן נוח.

8 ראו מרגוליות, עמ' 433, 438-439.

9 שם, עמ' 433.

10 ראו למשל בסל, מכתצר, ושם ביבליוגרפיה רבה על כתיבת ערבית יהודית באותיות ערביות.

11 כך יש לקרוא, "אלכתאב", ולא "כתאב" – ראו בסל, הרוךסראג', עמ' 193 הערה 14; וראו גם כאפי, כו ע"ב שו" 1.

12 על חיבור זה ראו, למשל: באכר; ממן, המחשבה; ממן, המקור; ממן, עמל; בסל, הרוךסראג', מבוא 2, עמ' 193-196; בסל, חאל.

הן ביצירתו של אבו אלפרג' הרון והן בתולדות התפתחות הדקדוק הקראי בכללן.¹³ בחיבור שמונה חלקים ("ג'וז"), כל חלק מורכב מפרקים ("פְּצָלִים"), והפרקים מתחלקים לשערים ("באב").

וילהלם באכר היה הראשון שסקר את תוכנו של "משתמל" (ראו באכר) ופירסם קטעים קצרצרים משמונת חלקיו. אהרן ממן ניתח וסיכם בשני מאמרים מקיפים שני חלקים של החיבור: החלק השני, ה"מְצָדֵר" (=המקור) והחלק השלישי, "אלח'רוף" (=אותיות השימוש).¹⁴

החלק הראשון של החיבור כולל בעיקר את רוב יסודות התחביר העברי,¹⁵ ובדיקה כללית שערכתי לתוכנו של חלק זה¹⁶ עלה בידי להוכיח בוודאות שדברי אבו אלפרג' הנוגעים לענייני התחביר, בדרך כלל מועתקים – לעתים מילה במילה – או מושתתים על חומר תאורטי שאוב מן "כְּתָאב אֶלְאָצוּל פִּי אֶלְנָחוּ" לאבן אלסראג'.¹⁷ אחר־כך בדקתי את שער ה"חאל" בהשוואה למצוי אצל אבן אלסראג',¹⁸ ובדיקתי העלתה שאבו אלפרג' העתיק את כל השער הזה מן "כתאב אלאצול" של אבן אלסראג' – כמעט מילה במילה – ובכלל זה הדוגמאות בערבית. תרומתו של אבו אלפרג' בפרק זה מסתכמת בבחירת הקטעים המעניינים מחיבורו של אבן אלסראג', קטעים היכולים להתאים לאותו עניין בעברית, ובהוספת דוגמאות מן המקרא, שבדרך כלל הן מְצִין תרגום עברי לדוגמאות בערבית, או דוגמאות בעברית הדומות מאוד לדוגמאות בערבית שהביא אבן אלסראג'.¹⁹

13 ראו כאן, אבו אלפרג', עמ' 322-323. ממן הודיע שעתה מכינים לחיבור חשוב זה מהדורה ביקורתית במסגרת מפעל ספרות חכמת הלשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים – ראו ממן, מחשבה, עמ' 80-81.

14 ראו: ממן, מקור; ממן, עמל.

15 קביעה זו נסמכת על בדיקת תוכנו של חלק זה בשלושת כתבי היד המרכזיים של החיבור: II Firk., Eyr.-Arab., I, 2388, 2287, 2283. באכר אומר (באכר, עמ' 236-237), שהחלק הראשון של החיבור דן בעשרת היסודות ("אצול") של הלשון העברית, שבאמצעותם אפשר להבחין בין צורה נכונה לצורה לא נכונה בעברית. הוא מציין גם (שם, עמ' 236), שההקדמה ותשעת היסודות (=הכללים) אבדו, ושרדו רק הכלל האחרון והסיכום. כידוע, באכר כתב את מאמרו בשנת 1895, והוא פתח את המחקר בתורתו הדקדוקית של אבו אלפרג'. לכן איני בא, חלילה, לערער על חשיבות מחקריו של באכר בדיקתו העברי של ימי הביניים (על תרומתו של חוקר גדול זה למחקר הדקדוק העברי בימי הביניים כבר עמד אהרן דותן – ראו דותן), אלא אני מבקש לציין, שהואיל ובאכר אינו מזכיר במאמרו את כתבי היד ששימשו אותו לצורך כתיבת מאמרו, נראה שהוא סמך על העתקות מכתבי היד של "משתמל", ששלחו לו חוקרים ששהו באותו זמן בספרייה הלאומית של רוסיה בסנט פטרבורג, והם, כנראה, א"א הרכבי או פ' קוקובצוב.

16 על כתבי היד ששימשו אותי בבדיקה זו ראו בהערה הקודמת.

17 לעניין הזה ייחדתי את המאמר: בסל, הרוך־סראג'. על אבן אלסראג' ראו שם, עמ' 193 הערה 11, ועל המקור העברי הנוסף שממנו שאב אבו אלפרג' ראו להלן הערה 44 ועמ' 103.

18 ראו בסל, "חאל".

19 שם (סיכום ומסקנות). בקרוב עומד להתפרסם מאמר נוסף, המושתת על קטעים מן הנוסח הכתוב אותיות ערביות של חלק א' של משתמל. ראו בסל, משתמל-ערבית. הכוונה לכתב יד בן דף אחד בלבד (ראו משתמל 2), שתוכנו הוא סוף הדין בשער ה"חאל", שער ה"תמיז" ותחילת הפרק על שיטת הסימנים לנטיית הפועל בעברית. על שיטה זו ראו בקר, שיטת הסימנים.

"כתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה" (=ספר "המספיק" על הלשון העברית)²⁰ הוא ספרו השני של אבו אלפרג' הרון, והוא עיבוד וקיצור של "משתמל",²¹ אך לעתים הוסיף בו אבו אלפרג' דברים שאינם במשתמל.²²

בדיקת כתב היד המרכזי של "כאפי" העלתה, שרוב העניינים המוזכרים במשתמל נידונים גם בו. מאיר זיסלין פירסם שני קטעים מן החיבור הזה (ראו: זיסלין, פועל; זיסלין, סימנים): א – הפרק על מהות הפועל <מבחינה סמנטית> ("באב פי חקיקה אלפעל"). דן בקר פירסם פרק זה שנית בלוויית תרגום אנגלי, ניתוח והשוואה ל"כתאב אלצול" של אבן אלסראג' (ראו בקר, סיווג); ב – הפרק על שיטת הסימנים לנטיית הפועל בעברית ("באב פי דכר אקסאם אסמא אלפאעלין ואלמפעולין ואלאפעאל אלמאכרדה מנהא ומא וצע להא מן אלעלאמאת וחי הקבא גני ותמאמהא"). גם פרק זה פורסם שנית בידי דן בקר בלוויית תרגום עברי, דיון וניתוח (ראו בקר, שיטת הסימנים).

ג'פרי כאן, במאמר מאלף שבו הוא דן בהתפתחות התאוריה הדקדוקית הקראית הקדומה עד לאבו אלפרג' הרון, פירסם שני קטעים מכאפי, תרגום לאנגלית וניתוח אותם (ראו כאן, אבו אלפרג'). בשני קטעים אלו משיג אבו אלפרג' על המדקדקים הקראיים שקדמו לו, אשר ראו בצורת הציווי צורת יסוד לנטיית הפועל בעברית,²³ וקובע שצורת המקור ("מצדר") היא צורת היסוד לנטיית הפועל בעברית. ג'פרי כאן היטיב לתאר את ההתפתחות הזאת בתוך הדקדוק הקראי, ועמד על הדמיון בין תפיסה זו של אבו אלפרג' בנוגע לצורת המקור לבין תפיסת המקור בדקדוק הערבי של ימי הביניים לפי האסכולה הבערית.²⁴

20 הקריאה הזאת נסמכת על כתב יד II Firk. Eyr.-Arab. I, 4602, סט ע"א. ואולי צריך לקרוא "אלכתאב אלכאפי", על פי כתב יד נוסף של החיבור: II Firk. Eyr.-Arab. I, 2534, א ע"ב שו' 11 – ראו בסל, הרוחסראג', עמ' 194-195 הערה 23.

21 אגב דיונו ב"מצדר" (=מקור) ב"כאפי" אומר אבו אלפרג', שהוא האריך בעניין זה ב"אלכתאב אלמשתמל" והוא מוסיף שקיצור זה, כלומר, "כאפי", אינו מאפשר לנהוג באותה הדרך (II Firk. Eyr.-Arab. I, 2437, כו ע"ב שו' 8-9): "ולא יחתמל הדא אלמכתצר אלגריאן פיהא עלי מתל תלך אלטריקה".

22 למשל, אבו אלפרג' הרחיב את הפתיחה של הפרק על ה"מפעול" (=פועל, והכוונה לעניינים האלה: מושא פנימי/מקור ביחסת האקוזטיב, מושאים, תיאורי מקום וזמן, תיאור סיבה) – ראו כאפי, כ"י II Firk. Eyr.-Arab. I, 2475, ו ע"ב שו' 23-21 ע"א שו' 8; II Firk. Eyr.-Arab. I, 2702, יז ע"א. אבל בהשוואה למשתמל קיצר אבו אלפרג' בכאפי בעניין אחר, שכן במשתמל בא אחרי הפרק על המפעול הפרק על "מא שבה באלמפעול" (=דמוי הפועל, והכוונה ל"חאל" ול"תמיין"), ואילו ב"כאפי" פרק זה איננו.

23 על תפיסת הציווי בצורת יסוד לנטיית הפועל בעברית, ראו, למשל: גולדנברג, לוח, עמ' 92 הערה 28; ממן, מחשבה, עמ' 84-87.

24 נראה לי, שמפנה זה חל בתפיסתו הדקדוקית של אבו אלפרג' בעקבות "בוא" התאוריה הדקדוקית הערבית-הבערית לדקדוק העברי, שכן תפיסה זו מועתקת מכתאב אלצול של אבן אלסראג' מילה במילה. בדיונו ב"מפעול מטלק" בתלק א' של משתמל (כ"י II Firk. Eyr.-Arab. I, 2388, מו ע"א שו' 14-15, והשווה הפתיחה של חלק ב' של משתמל שכולו מיוחד ל"מצדר" [כ"י II Firk. Eyr.-Arab. I, 2283, לג ע"א שו' 11-14]), אומר אבו אלפרג' כדלהלן: "דלך הו אלמצדר והו אסם כסאיר אלסמא אלא [א]נה מעני גיר שכן ואלאפעאל משתקה מנה" (=זהו ה"מצדר" והוא שם כיתר השמות, אלא שהוא מציין משמעות מופשטת ולא מוחשית, והפעלים נגזרים ממנו). אבו

מלבד שני ספרים אלו חיבר אבו אלפרג' את הספרים הבאים: "פְּתָאב מִלְתָּצֵר אֶלְפָאִי" (=ספר קיצור "המספיק");²⁵ "פְּתָאב אֶלְעָקוּד פִּי תַצְאָרִיף אֶלְלִגָּה אֶלְעַבְרָאִיָּה" (=ספר החרוזים על נטיות הלשון העברית);²⁶ "פְּתָאב הַדְאִיָּה אֶלְקָרִי" (=ספר הוריית הקורא);²⁷ וגם כתב פירושים למקרא ורשימות אלפאט.²⁸

במאמר זה מתכוונים אנו להביא שני קטעים מדקדוקו של אבו אלפרג' העוסקים ב"תמיז": 1 – קטע א' והוא "פצל פי אלתמיז" (=פרק על ה"תמיז"), מן החלק הראשון של "משתמל";²⁹ 2 – קטע ב', והוא השער על "לאם אלתמיז" (=למ"ד ה"תמיז") מן "כאפי".

הטקסט

קטע א' (משתמל 1) – המקור בערבית

נו ע"א

פצל פי אלתמיז

מעני דלך אן יחתמל אלשי וגוהא פתבינה ותמיזה

באחדהא ולי³⁰ יכון אלא נכרה³¹ מתל אלחאל פי דלך

ובינהמא שבה לאן קולך גא זיד יחתמל כון אלמגי

5 עלי צרוב מכתלפה פאדא קלת ראכבא פקד

בינת באלחאל מא כאן מן דלך מבהמא וכדלך

אלפרג' חוזר על דברים דומים בפתיחת החלק השני ב"משתמל", ה"מצדר" (II Eyr.-Arab. I, 2283, לג ע"א שו' 11-14). ואלו דברי אבן אלסראג' (אצול א', עמ' 159 שו' 12) שהם, כאמור, המקור שממנו שאב אבו אלפרג': "المصدر اسم كسائر الاسماء، الا أنه معنى غير شخص والأفعال مشتقة منه" (=המקור הוא שם כיתר השמות, אלא שהוא מציין משמעות מופשטת ולא מוחשית והפעלים נגזרים ממנו).

25 על ספר זה ראו בסל, מכתצר.

26 על ספר זה ראו הירשפלד.

27 על חיבור חשוב זה ועל חשיבות גילוייו ראו אלדר, ועל ייחוס הספר לאבו אלפרג' ראו שם, עמ' 43-41.

28 טרם נעשה מחקר המאשר את ייחוס הפירושים והרשימות האלה לאבו אלפרג'; עיקרם נמצא בספרייה הלאומית של רוסיה.

29 כ"י II Firk. Eyr.-Arab., I, 2388, נו ע"א שו' 10 – נו ע"א שו' 3.

30 באחדהא ולי] בכתב היד "באחד האולי", ותיקנתי על פי משתמל 2 (ע"א, שו' 5-6): "بأحدهما ولا". על "ולי" באל"ף מקצורה במקום אל"ף ממדודה [= "ולא"] ראו בלאו, עמ' 28-29, § 11. אפשר גם בלי תיקון וצריך להוסיף את מילת "ולא", כלומר: "באחד האולי כולא".

31 נכרה] בכתב היד "בדכרה" (=בהזכרתו), ותיקנתי על פי משתמל 2 (ע"א, שו' 5) "نكروة", מכיוון שהמילה "בדכרה", כגירסת משתמל 1, אינה מתיישבת היטב עם תוכן המשפט. לעומת זה, המילה "נכרה" (=לאימודע), כלומר, ה"תמיז" יהיה רק שם לאימודע, מתאימה יותר הן להקשר [שפן כאן אבו אלפרג' מציין, שה"תמיז" הוא שם לאימודע כמו היחאל], הן לדברי אבו אלפרג' עצמו ("משתמל" 1, נו ע"ב שו' 3-4): "ואלתמיז אסם נכרה גא בעד עדר" (=וה"תמיז" הוא שם לאימודע הבא אחרי שם-מספר), והן להגדרה המקובלת של ה"תמיז" בדקדוק הערבי של ימי-הביניים כשם לאימודע (ראו להלן, הערות 44, 45).

אדא קלת מעי עשרון פדלך > יחתמל<³² אן יכון דראהם או
דנאניר³³ או גירהמא פאדא קלת מעי עשרון
דינארא פמיות³⁴ מא מעך מן סואה ממא כאן

נו ע"ב

מחתמלא לה פקד אשתבהא מן הדא אלוגה
ויתמיזא³⁵ מן חית אן אלחאל הי אסם נכרה גא בעד
אסם מערפה קד תם אלכלאם מן דונה ואלתמיזי
אסם נכרה גא בעד עדר ולאן אלחאל קד יחסן
5 אלאקתצאר עלי מא תקדמהא מן אלכלאם וליס
כדלך אלתמיזי לאן אלכלאם מן דונה לא יכמל
ומתאלה³⁶ פי אלעבראני ויהי לו שלשים פנים רבכים
על שלשים עירים ושלשים עירים להם שבעה
שקלים ועשרה³⁷ הפסף³⁸ ומנה צרב אכר והו מא
10 עמל מנה אלפעל לא אלאסם ומתאלה³⁹ פי אלערבי
אמתלא אלנא מא פאלמנצוב פי הדא אלמוצע
הו אלמרפוע פי אלמעני לאן אלדי מלא אלנא
הו אלמא ודלך מתל אלחאל אלמנצוב פי קולך גא
זיד ראכבא והו⁴⁰ אלמרפוע פי אלמעני ומתל הדא
15 אלצרב פי אלעבראני קולך ויהבית ימלא עשן
אל⁴¹ עשן הו במתאבה אלפאעל לאנה אלדי מלא
אלבית והו פי מוצע נצב פי אלערבי ולמא כאן
אלבית יחתמל אן ימתלי מן אשיא כתירה מיזה

32 יחתמל] נראה שמילה זו חסרה בכתב היד והשלמתי אותה על פי משתמל 2 (ע"א, שו' 8). כך המשפט ברור ושלם יותר.

33 דראהם או דנאניר] משתמל 2 (ע"א, שו' 8), הסדר הפוך: "דנאניר או דראהם" (דנאניר או דראהם).

34 פמיות] במשתמל 2 (ע"א, שו' 9): "מיזת" (מיות).

35 ויתמיזא] משתמל 2 (ע"א, שו' 10): "ותמיזא" (ותמיזא).

36 ומתאלה] משתמל 2 (ע"א, שו' 14): "ומתאל זלך" (ומתאל דלך).

37 ועשרה] בכתב היד הרי"ש כתובה מעל ל"שה".

38 "שבעה שקלים ועשרה הפסף" (צ"ל: הפסף)] חסר במשתמל 2, המוסיף: "ועמו אריאע מיאוו

איש" (ועמו ארבע מאות איש – בראשית לג, א); ושם, על המילה "איש" (איש) סימנית, ובשוליים הימניים דוגמה נוספת, אך לא הצלחתי לפענח את אותיותיה.

39 ומתאלה] משתמל 2 (ע"א, שו' 17): "קקולך" (קקולך=כאומרך).

40 והו] משתמל 2 (ע"ב, שו' 3): "הו" (הו).

41 אל] האלף בסגול במקום פתח (אל), והיא עדות למעתיק בעל מבטא בבלי או תימני, שהגיית סגול ופתח שווה בפיו.

נו ע"א

בעשן ומתל דלך איצאָ כּי מלאַתי מלין⁴² וימלאו
אסמיך שבע ותירוש יקביך יפרצו אנכי מלאתי
כח ומא יגרי הדא אלמגרי⁴³

קטע א' (משתמל 1) התרגום לעברית

נו ע"א

שער על ה"תמיז"

משמעו שהדבר עשוי להשתמע לכמה פנים, ותבארן ותיחדו <מאחרים>
עלידי אחד מהם.⁴⁴ ולא יהיה אלא <שם> לא מיודע,⁴⁵ כמו ה"חאל".⁴⁶
יש ביניהם דמיון, מכיוון שבאומרך "גא זיד" (=בא זיד) אפשר שתהיה הגעו
באופנים שונים, ואם תאמר "ראכבא" (=רוֹכֵב), הרי
אתה מבאר באמצעות ה"חאל" את מה שהיה מעורפל. וכך
אם תאמר "מעִי עשרון" (=עִמי עשרים), הרי אפשר שזה יהיה דרהמים או
דינרים או זולתם. ואם תאמר "מעִי עשרון
דינרא" (=עִמי עשרים דינרים), הרי אתה מייחד את מה שברשותך מזולתו, שהוא

נו ע"ב

אפשרי.⁴⁷ והם דומים זה לזה מבחינה זאת

ונבדלים זה מזה, מכיוון שה"חאל" הוא שם עצם לא מיודע⁴⁸ הבא אחרי

- 42 מלין] כך בכתב היד (במקום "מלים"), והיא טעות, שכן נוסח כזה אינו ידוע לנו מכתבי היד של המקרא (ראו גינצבורג לאיוב לח, יח, בחילופי הגירסה). טעות זו נמצאת גם במשתמל 2 (ע"ב, שו' 7), והיא נובעת כנראה מכך שתיבה זו נקריית פעמים רבות בנו"ן בספר איוב.
43 אחרי מילה זו בא משפט שלם במשתמל 2 (ע"ב, שו' 9-11), והוא חסר כאן.
44 אבו אלפרג' חוזר על הגדרה זו גם ב"כאפי" (קטע ב' שו' 5-6), וכמוהו, כמעט מילה במילה, מצאנו ב"איצאח" (ראו גורג'אני, ב, עמ' 691 שו' 2): "جملة التمييز ان يحتمل الشي وجوها فتبينه باحدما" (=ה"תמיז" ביסוכומו של דבר הוא שהדבר עשוי להשתמע לכמה פנים ותבארן עלידי אחד מהם). דברים דומים לדברי אבו אלפרג' ופארסי ראו: מוברד, ג, עמ' 32 שו' 5; אבן ג'ני, עמ' 119 שו' 2-3; אבן יעיש, ב, עמ' 70 שו' 7-16.
45 כך מציינים רוב המדקדקים הערביים – ראו: סיבויה, א, עמ' 82 שו' 4; מוברד, ג, עמ' 32 שו' 9; עמ' 56 שו' 6; אבן אלסראג', א, עמ' 223 שו' 1; זגיאג'י, עמ' 242 שו' 2; פארסי (גורג'אני, א, עמ' 675 שו' 13); אבן ג'ני, עמ' 119 שו' 3; צימרי, ב, עמ' 316 שו' 2; אבן יעיש, ב, עמ' 70 שו' 19.
46 על ה"חאל" כשם לא מיודע ראו להלן, הערה 48.
47 כלומר, אתה מבחין בין "דינרא" לבין כל שם אחר שעשוי להיות "תמיז" אחרי מילת "עשרון" (ראו להלן, עמ' 12). ובמילים אחרות: דינאר ולא דבר אחר.
48 כך אומר אבו אלפרג' גם בסעיף על ה"חאל" (משתמל 1, נה ע"א שו' 2-3). וכך אומרים רוב המדקדקים הערביים – ראו: סיבויה, א, עמ' 233 שו' 11-16; מוברד, ג, עמ' 268 שו' 6-7; אבן אלסראג', א, עמ' 214 שו' 3-5; פארסי (גורג'אני, א, עמ' 675 שו' 13); אבן ג'ני, עמ' 116 שו' 5. אבן יעיש, ב, עמ' 55 שו' 20, מציינן שה"חאל" מיוחד בכך שהוא לא מיודע: "اختصت بالنكرة". לעניין זה ראו בסל, חאל, § 3.3 (Muštamil & Uṣūl).

- שם עצם מיודע, והמשפט נשלם בלעדיו.⁴⁹ וה"תמיזו" הוא שם עצם לא מיודע⁵⁰ הבא אחרי שם מספר. <והם נבדלים>, משום שה"חאל" אפשר
- 5 להסתפק במשפט שקדם לו,⁵¹ ולא כן ה"תמיזו", מכיוון שאין המשפט שלם בלעדיו.⁵² ודוגמתו בעברית: "וַיְהִי־לוֹ שְׁלֹשִׁים בְּנִים רִבְבִים עַל שְׁלֹשִׁים עֶזְרִים וְשְׁלֹשִׁים עֶזְרִים לָהֶם" (שופטים י, ד), "שְׂבָעָה שְׁקָלִים וְעֶשְׂרֵה הַפָּסֶף" (ירמיהו לב, ט). ויש סוג אחר של ה"תמיזו" והוא זה, שבו ה"עאמל"⁵³ הוא הפועל ולא השם, ודוגמתו בעברית:
- 10 "אמתלא אלאנא מא"⁵⁴ (=הכלי נתמלא מים), מה שביחסת האקזוטיב במקום הזה הוא ביחסת הנומינטיב במשמעות, מכיוון שהמים הם אשר מילאו את הכלי.⁵⁵ וזה כמו ה"חאל" שהוא באקזוטיב באומרך "גא זיד ראכבא" (=בא זיד רוכב), והוא בנומינטיב במשמעות.⁵⁶ ודוגמת הדרך הזאת בעברית הוא אומרך "וְהַבַּיִת יִמְלֵא עֶשֶׂן" (ישעיהו ו, ד).
- 15 ה"עֶשֶׂן" הוא בבחינת הנושא <עושה הפעולה>, מכיוון שהוא זה אשר מילא את הבית, והוא באקזוטיב בערבית. ומכיוון שהיה אפשרי שהבית יתמלא בדברים רבים ייחדו
- 49 כלומר, ה"חאל" הוא חלק משפט טפל הנוסף לאחר יצירת פרדיקאציה בין חלקי המשפט העיקריים, הנושא והנושא, ולאחר התהוות משפט עצמאי מינימלי ("תמאם אלכלאם") – כך אבן ג'ני, עמ' 116, וכך גם זמחשרי, עמ' 27 שו' 16-17: "انها فضلة مثله جاءت بعد مضي الكلام" (=חלק טפל כמותו [=כמו ה"מפעול"], הבא לאחר שנסתים המשפט). כדברי זמחשרי אומר גם אבן יעיש (ב, עמ' 57 שו' 6). אבן יעיש (ב, עמ' 55 שו' 16-21) מוסיף, שה"חאל" בא אחרי שנשלם המשפט והפועל הגשוא הסתפק בנושאו עושה הפעולה כדי ליצור משפט שלם: "بعد تمام الكلام واستغناء الفعل بفاعله." על המונחים "קלאם", "קלאם תאם", "תאם הקלאם", "جملة", המציניים לעתים בדקדוק הערבי של ימי הביניים וכאן משפט שלם, שבו יש, לפחות, נושא ונושא ראו: לוין, כאן, עמ' 190 הערה 35; גולדנברג ג', עמ' 53-61, ובמיוחד עמ' 54 (בנוגע לאבן אלסראג); טלמון, עמ' 75.
- 50 ראו לעיל, הערה 45.
- 51 ראו לעיל, הערה 49 ולהלן.
- 52 כלומר, המשפט אינו שלם מבחינה סמנטית, שכן מבחינה תחבירית הוא שלם: "מעז" – נושא; "עשרון" – נושא. וראו להלן.
- 53 "עאמל" (מילולית: גורם, עושה) הוא אחד המושגים העיקריים בתחביר הערבי, והמרכזי במה שנוגע ליחסות, שכן הוא הגורם ליחסה ולניקוד הסופי בצורות שם העצם ובצורות הפועל בעתיד – למשל: הפועל שלפני הנושא הפועל (agent) הוא הגורם ("עאמל") ליחסת הנומינטיב של הנושא. הנושא והנושא במשפט שמני הם ביחסת הנומינטיב, והגורם ("עאמל") לכך הוא היחס ביניהם. לדין מפורט במושג זה בדקדוק הערבי ראו לוין, עמל; לדין בו אצל אבו אלפרג' הרון, במיוחד, במה שנוגע ל"עמל" של אותיות השימוש ראו ממן, עמל.
- 54 דוגמה זו מובאת אצל אבן אלסראג, א, עמ' 222 שו' 4; פארסי (ראו ג'ורג'אני, ב, עמ' 691 שו' 4); זמחשרי, עמ' 30 שו' 3. סיבויה, א, עמ' 81, שו' 18: "امتألت ماء" (=נתמלאתי מים).
- 55 לדברים זהים השוו: אבן אלסראג, א, עמ' 222 שו' 2-3; פארסי (ראו ג'ורג'אני, ב, עמ' 691 שו' 4); וראו אונס, עמ' 133.
- 56 הכוונה ל"חאל" ול"תמיזו" הבאים כמשלימי פועל: ה"חאל" מתייחס למצב הנושא, וה"תמיזו" הוא גלגולו של נושא.

נו ע"א

ב"עשן". וכמו זה גם כן "פי מלתי מלים" (איוב לב, יח), "וימלאו אסמיה שבוע ותירוש יקביה יפרצו" (משלי ג, י), "אנכי מלאתי כח" (מיכה ג, ח), וכל הנוהג בדרך הזאת.

קטע ב' (כתאב אלכאפי) 57 – המקור בערבית

רעא ע"א

וסאבעהא מא יסמא לאם אלתמיז
 אעני אחתמאל אלמדכור וגוהא פאדא אראד
 אלמתכלם תמיז אחדהא אדכל אללאם <אלי>⁵⁸ אל
 אסם אלדי יריד תמיזוה בה ודלך נחו אללאם אלדי
 פי וכצבאים⁵⁹ על ההרים למהר אלדי למא
 אחתמל תמתילה אלקום אלמד[כורין] באלצבא עלי
 אלגבאל חסן אל[תמתיל בהם] ופי גירהמא
 מיזוה בואחד מן [אלוגוה] והו אל[תמיז] באדכאל אללאם
 עלי מהר אד לולא דלך לאחתמל כון אלתמתיל
 פי סואה מתל ו[היה] כצבי מדח וכדלך אלחאל פי
 נפלאים בעמק כארבה לרב כל לכרה

רעא ע"ב

נפלים אלדי כאן יגוז תמתילהם באלארבה
 פי אלסקוט⁶⁰ לא פי אלכתרה לולא תמיזוה אחד אל
 מחתמלין באדכאל אללאם עליה וכדלך אלחאל פי
 כדבש למתוק וגירה ותגרי הדה אללאם פי
 באבהא מגרי מא יסמא פי אלערבי אלתמיז אלדי
 יחתמל אלשיא וגוהא פימיז באחדהא וינצב עלי⁶¹
 אלתמיז כקו[להם] פי אחד צרובה אמתלא קלבי
 גיצא לג] [במא פי דלך

57 כ"י II Firk., Evr.-Arab., I, 2437

58 חסר מחמת הדומות; השלמתי והוא מתישב היטב על פי ההקשר.

59 בכתב היד "וכצבאיים", ותיקנתי.

60 פי אלסקוט] לפני מילים אלו יש בכתב היד "פי אל", בטעות.

61 עליו אחרי מילה זו כתובה בכתב היד, בסוף השורה, המילה "אלתמיז" וקו מלוכסן מעליה, למחיקה.

קטע ב' (כתאב אלכאפי) – התרגום לעברית רעא ע"א

- והשביעי הוא מה שמכונה למ"ד ה"תמיזו"
 אני מתכוון, <הדבר> הנזכר אפשר <להבינו> באופנים שונים, ואם ירצה
 הדובר לייחד אחד מהם הוא מוסיף את הלמ"ד אל
 השם, אשר הוא רוצה להבחינו <מאחרים> בו, ⁶² וזאת כמו הלמ"ד אשר
 5 ב"יִכְצָבֵאִים עַל־הַהָרִים לְמַהֲרָ" ⁶³ (דברי הימים א יב, ט), שכאשר
 התאפשר לו לְדַמּוֹת את האנשים הנזכרים ב"צבאים על
 ההרים", היה מתאים [הדימוי להם (=לצבאים)] ולזולתם
 <אז> ייחדו על ידי אחד [האופנים] והוא [ההבחנה] על ידי הוספת הלמ"ד
 <למילת> "מְהַר", שהרי לולי זאת, אפשר היה שיחול הדימוי
 10 על זולתו, כמו "וְ[הָיָה] כְּצִבֵי מְדָח" (ישעיהו יג, יד), ⁶⁴ וכן הוא הדבר בעניין
 "נִפְלִים בְּצַמֶּק פְּאַרְבֵּה לָרֵב" (שופטים ז, יב). הוזכר

רעא ע"ב

- "נִפְלִים", שאפשר היה לְדַמּוֹתם לארבה
 בנפילה ולא בריבוי <כמותם>, לולי שיחד את אחת
 האפשרויות <הסבירות> על ידי הוספת הלמ"ד אליה. וכן הדבר בעניין
 "כְּדָבֵשׁ לְמִתּוֹק" ⁶⁵ (יחזקאל ג, ג) וזולתו. והלמ"ד הזאת נוהגת
 5 בשערה ⁶⁶ מנהג מה שמכונה בערבית ה"תמיזו", שהוא כאשר
 עשוי הדבר להשתמע לכמה פנים, הוא מובחן על ידי אחד מהם ויהיה באקוטיבי
 בהיותו "תמיזו", כאומרם באחד מסוגיו: "אמתלא קלבי
 גיצא" ⁶⁷ (=לבי נתמלא כעס) [בזה.

62 כלומר, באופן המסוים.

63 כלומר, מהירות, מבחינת המהירות.

64 כלומר, הוספת הלמ"ד למילת "מהר" (=למהר) ייחדה את הדימוי לעניין המהירות בלבד, שכן לולי זאת היה אפשר שהדימוי יחול על עניינים אחרים, כגון בפסוק "והיה כצבי מדח".

65 כלומר, מתיקות, מבחינת המתיקות. בפרק החמישי של "כתאב אלמע" ובדיונו בלמ"ד הנוספת, מזכיר אבן ג'נאח את הלמ"ד הנוספת ל"תמיזו" (ראו: אבן ג'נאח, למע, עמ' 39 שו' 27-עמ' 40 שו' 4; אבן ג'נאח, רקמה, עמ' נא שו' 17-עמ' נב שו' 5) והוא מביא דוגמאות אחדות. הדוגמה הראשונה היא "וְתָהִי כְּפִי כְּדָבֵשׁ לְמִתּוֹק", והוא מתרגם אותה לערבית במילים "כאלעסל חלאוה" (=כדבש מתיקות/מבחינת המתיקות). בסוף דבריו (למע, עמ' 40 שו' 4-5) אומר אבן ג'נאח: "הדא כלה תמיזו מנצוב" (=כל זה "תמיזו" ביחסת האקוטיבי). לעניין הזה ראו בקר, מקורות, עמ' 336-337.

66 כלומר, בשימוש זה, והכוונה לשימוש הלמ"ד הנוספת לשם כדי להפכו ל"תמיזו".

67 לא מצאנו דוגמה זו ל"תמיזו" בכתבי המדקדקים הערביים מימי הביניים.

פירוש וניתוח⁶⁸

הגדרת ה"תמי"ז"

בפתיחת דיונו בעניין (קטע א', נו ע"א שו' 2) אומר אבו אלפרג' כך: "מעני דלך אן יחתמל אלשי וגוהא פתבינה ותמי"ז באחדהא" (=משמעו, שהדבר עשוי להשתמע לכמה פנים, ותבארו ותבחינו > מאחרים) על ידי אחד מהם). מפתחה זו יכולים אנו להבין, שאבו אלפרג' תפס את ה"תמי"ז כחלק משפט הבא לבאר דבר מסוים במשפט שיש בו עמימות סמנטית, ואפשר להבינו באופנים שונים, וה"תמי"ז בא להבהיר את תוכן המשפט בצמצומו לדבר אחד בלבד מבין כמה דברים אחרים אפשריים.

מכאן עולה שתפקיד ה"תמי"ז לבאר ולהבחין, ולסלק איבהירות הנוגעת לתוכן הדברים שנאמרו לפניו. כלומר, נוסף על התפקיד הסמנטי, ואולי יותר ממנו, מדובר כאן בתפקיד פרגמטי, שפן כאן המוען מבקש להיות חד-משמעי בדבריו אל הנמען, כדי שהלה לא יפרש פירושים שונים, אלא יתמקד בפירוש, שהוא המסר, החידוש שאותו מבקש המוען להביע.

אבו אלפרג' מוסיף שה"תמי"ז יהיה שם לא מידוע בלבד.

ה"חאל" וה"תמי"ז"

הסעיפים על ה"חאל" ועל ה"תמי"ז באים ב"משתמל"⁶⁹ כקטגוריה המכונה "מא שבה באלמפעול" (=דמוי הפעול). אבו אלפרג' (משתמל 1, מו ע"א שו' 8-12) ובעקבות אבן אלסראג' (אצול, א, עמ' 159 שו' 8-9), מונה את סוגי ה"מפעול" (=פעול) כתת-קטגוריה של ה"מנצוב" (=משלים אקוטיבי). ה"חאל" (=תיאור המצב) וה"תמי"ז (=תיאור ההבחנה), בעקבות אבן אלסראג', כאמור, הם "מא שבה באלמפעול" (=דמוי הפעול). בדיונו בפרק על ה"חאל" מציין אבו אלפרג' שה"חאל" נכלל בקטגוריה של "מא שבה באלמפעול", מכיוון שהוא משלים הבא לאחר שנשלם המשפט. מכאן אנו יכולים ללמוד שגם ה"תמי"ז נכלל בקטגוריה זו, משום שהוא נוסף לאחר שנשלם המשפט, אלא שכאן אנו חייבים להביא בחשבון שה"תמי"ז חיוני מאוד להשלמת התוכן הסמנטי של המשפט. הדברים אמורים בעיקר על "תמי"ז הבא אחרי שם מספר.⁷⁰

חלק גדול מדיונו של אבו אלפרג' ב"תמי"ז בא בעימותו עם ה"חאל".

68 בסעיף זה אדון בשני הקטעים יחדיו.

69 ראו משתמל 1, נד ע"א – נו ע"א שו' 3.

70 על עניין זה ראו להלן עמ' 106-107.

הדמיון

שניהם צורות לא-מידועות⁷¹

"תפקיד ה'חאל' וה'תמיז' להבהיר דבר מעורפל ואינו ברור במשפט: 'בינת... מא כאן מן דלך מבהמא' (קטע א', נו ע"א שו' 6). כלומר, באים להוציא את המשפט מרב-משמעותו בהציגם דרך אפשרית אחת מתוך קבוצה של דרכים אפשריות אחרות. הדוגמאות בערבית והסבריו של אבו אלפרג:

במשפט "זא זיד" (=בא זיד) אפשר שפעולת ההגעה התרחשה באופנים שונים, אבל אם מוסיפים את מילת "ראכבא" (=רוכב), שהיא "חאל", הרי מבארים באמצעותה את מה שהיה מעורפל במשפט. אבו אלפרג מתכוון למידע הנמסר על מצבו של זיד (רוכב) בזמן התרחשות הפעולה. מידע זה נבחר כדרך אחת מתוך דרכים אפשריות אחרות שבהן עשוי היה זיד להגיע.

במשפט "מעז עשרון" (=עמי עשרים) אפשר שהמילה "עשרון" (=עשרים) תציין דברים שונים, כגון דינרים או דרהמים, אבל כשאומרים "מעז עשרון דינארא" (=עמי עשרים דינרים), הרי אתה מבחין בין מה שיש לך, דינרים שהיא ה'תמיז', לבין דברים אחרים. הדוגמאות בעברית ל"תמיז" שתפקידו להבהיר את הערפול במשפט הן, למשל: "ויהי לו שלשים בנים רכבים על שלשים עזרים ושלשים עזרים להם" (שופטים י, ד – קטע א', נו ע"ב שו' 7-8); "שבעה שקלים ועשרה הכסף" (ירמיהו לב, ט – קטע א', נו ע"ב שו' 8-9); "והבית ימלא עשן" (ישעיהו ו, ד – קטע א', נו ע"ב שו' 15). כמובן, "בנים", "עזרים", "שקלים", "הכסף", "עשן", הן צורות ה'תמיז'.

"ה'חאל' וה'תמיז' הם ביחסת האקוטיב מבחינה תחבירית, ובנומינטיב (=הנושא עושה הפעולה) מבחינה סמנטית". כוונתו, כאשר הם מוצרכים עלידי פועל. במשפט "אמתלא אלנא מא" (קטע א', נו ע"ב שו' 11 – הכלי נתמלא מים) המילה "מא" (=מים) היא ביחסת האקוטיב מבחינה תחבירית, מכיוון שהיא מתפקדת כ"תמיז" במשפט, אבל היא בנומינטיב (=הנושא עושה הפעולה) מבחינה סמנטית (קטע א', נו ע"ב שו' 11-12): "פאלמנצוב פי הדא אלמוצע הו אלמרפוע פי אלמעני"; וזאת מכיוון שהמים הם אשר מילאו את הכלי.⁷² כך גם ה"חאל": "ראכבא" (=רוכב) במשפט "זאני זיד ראכבא" (=בא אליי זיד רוכב) הוא ביחסת האקוטיב מבחינה תחבירית, והגורם

71 על ה'תמיז' כשם לא מידוע ראו קטע א', נו ע"א שו' 3 והערה 45; על ה"חאל" כשם לא מידוע ראו משתמל 1, נה ע"א שו' 3; נו ע"ב שו' 2; לעיל, הערה 48.

72 כבר ציינתי (ראו לעיל, הערה 55) שכך אומרים, כמעט מילה במילה, שני המדקדקים הערביים שקדמו לאבו אלפרג, אבן אלסראג' ואבו עלי אלפארסי. גם סיבוייה אומר דברים שמשמעותם כדברי אבו אלפרג' וכדברי שני המדקדקים הערביים הנ"ל. סיבוייה (א, עמ' 85 שו' 18 – עמ' 86 שו' 1) מציין שבמשפט "امتلا ماء" (=נתמלאתי מים), "امتلا ماء" (=נתמלאתי) הוא פועל שאינו יוצא למושא ישיר, והוא במעמד של פועל (רפלקסיבי) "فعل لا يتعدى الى مفعول وانما هو بمنزلة الانفعال". לדעתו, מבנה היסוד של המשפט "امتلا ماء" (=נתמלאתי מים) הוא "امتلا ماء من الماء" (=נתמלאתי על ידי המים), כלומר, המים מילאו אותי.

ליחסה הוא הפועל; והוא ביחסת הנומינטיב מבחינה סמנטית, מכיוון שהוא מתאר את מצב הנושא עושה הפעולה.

באותה הדרך מסביר אבו אלפרג' את המשפט "והבית ימלא עשן" (ישעיהו ו, ד – קטע א', נו ע"ב שו' 15): הוא מציין שהעשן הוא אשר מילא את הבית. "העשן" הוא "תמיז" מבחינה תחברית ונושא עושה פעולה מבחינה סמנטית. להלן, יתר הדוגמאות שמביא אבו אלפרג' בעברית (כל צורת "תמיז" הבלטתי באות מודגשת):

"כי מלאתי מלים" (איוב לב, יח – קטע א', נו ע"ב שו' 19), "וימלאו אסמך שבע ותירוש יקבך יפרצו" (משלי ג, י – קטע א', נו ע"ב שו' 19-20); "אנכי מלאתי כח" (מיכה ג, ח – קטע א', נו ע"ב שו' 20-21).

ההבדל בין ה"חאל" לבין ה"תמיז"

לדברי אבו אלפרג', ה"חאל" הוא שם לא מיודע, שבא אחרי שם מיודע, ואפשר להסתפק במשפט שקדם לו ("יחסן אלאקתצאר עלי מא תקדמה" – קטע א', נו ע"ב שו' 4-5), כלומר, הפְּרָדִיקָאצִיָה מתקיימת בלעדיו. ה"תמיז" אף הוא שם לא מיודע, אבל בלעדיו המשפט אינו מתקיים.

למה מתכוון אבו אלפרג' באומרו שהמשפט אינו מתקיים בלי ה"תמיז"? האם הוא מתכוון לקיומו התחברית של המשפט או לקיומו הסמנטי?

נראה שאבו אלפרג' מתכוון לקיום הסמנטי ולא לקיום התחברית, שכן הוא מעמת כאן "תמיז" אחרי שם מספר במשפט שמני עם "חאל" מוצרך על ידי פועל, והמשפט – בלי ה"חאל" – הוא משפט שלם ואינו זקוק תחברית ל"חאל", מכיוון שהפְּרָדִיקָאצִיָה נוצרת במשפט לפני הוספתו. ה"חאל" במשפט כגון "גא זיד ראכבא" (=בא זיד רוכב), "ראכבא", שהיא ה"חאל", מוסיפה מידע ליתר הבהרה בדבר מצב הגעתו של זיד, והמשפט "גא זיד" (=בא זיד) לבדו בלי ה"חאל" אינו פגום והוא יכול להתקיים סמנטית. לעומת זאת, המשפט "מעז עשרון" (=עמי עשרים), שהוא משפט שלם מבחינה תחברית פורמלית, שֶׁפֶן יש בו נושא ונושא, פגום מבחינה סמנטית, וה"תמיז" נחוץ מאוד להבהרת תוכן שם המספר "עשרון". במילים אחרות, ה"תמיז" אחרי שם המספר הכרחי הוא להבנת תוכנו של המשפט, ובלעדיו המשפט פגום סמנטית ועמום.

סוגי ה"תמיז"

משני הקטעים למדים אנו על שלושה סוגי "תמיז". בקטע הראשון מדובר על שני סוגים: "תמיז" הבא אחרי שם המספר ו"תמיז" הבא אחרי פועל תיאורי; בקטע השני מדובר על שם שמצטרפת אליו בתחילתו למ"ד השימוש והיא שהופכת אותו ל"תמיז".

א – "תמיז" הבא אחרי שם המספר, כגון "מעז עשרון דינארא" (קטע א', נו ע"ב שו' 8-9 – עמי עשרים דינרים). "דינארא" היא ה"תמיז" והיא ביחסת האקוזטיב (בערבית) והגורם ("עאמל") ליחסה זו הוא השם "עשרון" (עשרים).⁷³ בעברית: "יהי לו שלשים

בנים רכבים על שלשים עֵיִרִים" (שופטים י', ד – קטע א', נו ע"ב שו" 7-8): "בנים ו"עֵיִרִים" הן צורות "תמיז" אחרי שם-המספר.

ב – "תמיז" הבא אחרי פועל תיאורי, כגון "אמתלא אלאנא מא" (קטע א', נו ע"ב שו" 11 – הכלי נתמלא מים). המילה "מא" (=מים), היא ה"תמיז" והיא ביחסת האקוזטיב (בערבית) והגורם ("עאמל") ליחסה הוא הפועל "אמתלא" (=נתמלא).⁷⁴

ג – "תמיז" שבתחילתו האות למ"ד (למ"ד השימוש) הנוספת לפני השם כדי להבחינו מדברים אחרים. אבו אלפרג' דן בסוג הזה בשימוש האות למ"ד בעברית ב"כתאב אלכאפי", ואינו דן בסוג הזה של ה"תמיז" בפרק על למ"ד השימוש ב"משתמל".⁷⁵ המבנה הזה, למ"ד+שם, המשמש כ"תמיז", אינו מצוי בערבית ולכן הוא אינו נידון בקטגוריה של "מא שבה באלמפעול" ב"משתמל", המושתתת על התאוריה התחבירית הערבית של המשפט, שהועתקה, בעיקר, מאבן אלסראג', אך גם מאבו עלי אלפארסי.

להלן הדוגמאות המובאות לסוג זה (צורות ה"תמיז" מודגשות):

"וכצבאים עליההרים למהר" (דברי הימים א יב, ט – קטע ב', רעא ע"א שו" 5) =כצבאים

על ההרים מבחינת המהירות בלבד.

"נפלים בעמק כארבה לרב" (שופטים ז, יב – קטע ב', רעא ע"א שו" 11) =נופלים

כארבה מבחינת רוב כמותם בלבד.

"ותהי בפי < כדבש למתוק" (יחזקאל ג, ג – קטע ב', רעא ע"ב שו" 4) =כמו דבש

מבחינת המתיקות בלבד.

המקורות הערביים⁷⁶

כבר עסקתי במאמר קודם (ראו בסל, הרוך-סראג') בתלותו של אבו אלפרג' הרוך באבן אלסראג' והוכחתי שמרבית התאוריה הדקדוקית בחלק א' של "אלכתאב אלמשתמל" מועתקת או מושתתת על התאוריה התחבירית שב"כתאב אלאצול פי אלנחו" לאבן אלסראג'.⁷⁷ לכן טבעי היה להשוות את הפרקים הנידונים במאמר זה לפרקים על ה"תמיז"

74 צימרי (ב', עמ' 316-317; וראו אוונס, עמ' 133) מבחין בין שני סוגים אלו על ידי תכונת ה"נקל" (=מעטק <תחבירי>); הכוונה היא למבנה, שמשמעותו אינה מתאימה לו. 1 – במשפט "تَصَيَّبَ عَرَقًا" (=נטף זיעה), הנושא הדקדוקי (=הוא) אינו הנושא ההגיגי. כלומר, יש מעטק תחבירי. הנושא הדקדוקי הצפוי, "عَرَقًا" (=זיעה), הפך להיות "תמיז" במבנה הקיים ולכן הוא "תמיז מנקול" – ובלשונו של צימרי: "نقل الفعل عن فاعله" (=הפעולה הועתקה מן הנושא עושה הפעולה); לכן אומר צימרי, שמבנה היסוד היה "تَصَيَّبَ عَرَقًا" (=זיעתו נטפה). 2 – הסוג השני הוא ה"תמיז" שאחרי מידות ומשקלות והוא "תמיז גיר מנקול", כלומר, "תמיז" שאין בו מעטק תחבירי.

75 על למ"ד השימוש במשתמל ראו II Firk. Evt.-Arab. I, 2283, קו ע"ב – קטו ע"א.

76 בתרגום העברי של הקטעים הנידונים במאמר זה השווייתי למקורות הערביים וציינתי את כל מראי המקום, ולכן איני חוזר כאן על ציונים אלו.

77 כאן המקום להעיר, שבמאמר קודם (ראו בסל, תאל) הדגמתי כיצד העתיק אבו אלפרג' סעיף שלם (הסעיף על ה"חאל") מ"אצול" לאבן אלסראג' והראיתי כיצד נבחרו להעתקה הקטעים הרלוונטיים היכולים להתאים להסברת ה"חאל" בעברית. משפט אחד בסעיף זה אצל אבו אלפרג' אין לו מקבילה ב"אצול" לאבן אלסראג' (משתמל 1, נה ע"ב שו" 9-10): "ושבה אלחאל באלטרף מן חית אן אלפעל חדת פיהא כחודתה פי אלטרף מן אלומאן" (=וה"חאל" [=תיאור מצב] דומה ל"טרף" [=כלי קיבול,

אצל אבן אלסראג'. ההשוואה העלתה, שהפרק על ה"תמיז" ב"משתמל" אינו מועתק מן "כתאב אלאצול" ואינו בנוי על פי אותו סֶדֶר. לכן סברתי תחילה שאבו אלפרג' כתב פרק זה כתיבה עצמאית ובקיצור, וברקע כתיבתו הפרקים על ה"תמיז" ב"כתאב אלאצול". עוד העלתה הבדיקה שהפתיחה של הפרק אינה נמצאת ב"כתאב אלאצול". לכן בדקתי עוד חיבורי דקדוק ערביים מימי הביניים ומצאתי, שפתיחת הפרק נמצאת רק ב"כתאב אלאיצ'אח" לאבו עלי אלפארסי. כמו כן מצאתי, שכמה משפטי מפתח בפרק מצויים ב"כתאב אלאיצ'אח" ועל פי אותו סֶדֶר.

להלן נבחר את הקשר בין הפרק על ה"תמיז" ב"אלכתאב אלמשתמל" לפרקים המקבילים בחיבורי אבן אלסראג' ואבו עלי אלפארסי.

- 1 – פתיחת הפרק, כאמור לעיל, מועתקת מ"איצ'אח" ואינה ב"אצול".
- 2 – ציון העובדה שה"תמיז" הוא שם לא מיודע הבא להבהיר עמימות סמנטית במשפט, כמו ה"חאל", נמצא ב"אצול" וב"איצ'אח".
- 3 – הנאמר על ה"תמיז", שהוא ביחסת האקוטיב מבחינה תחברית, אבל הוא הנושא עושה הפעולה מבחינה סמנטית (הכוונה ל"תמיז" המוצרך עלידי פועל תיאורי), נמצא בשניהם.

- 4 – הדוגמאות בערבית: א – "מע' עשרון דינארא" (=עמי עשרים דינרים) אינו נמצא כלשונו בשניהם. אך מצאנו בשניהם "עשרון דרהמא" (=עשרים דרהמים) כ"תמיז אלעדד" (= "תמיז" אחרי שם המספר). ב – "אמתלא אלנא מא" (=הכלי נתמלא מים) נמצא בשניהם.

- 5 – מבנה הפרק: מבנה הפרק ב"משתמל" אינו דומה למבנהו ב"כתאב אלאצול" וב"כתאב אלאיצ'אח". אבו אלפרג' פותח בהגדרת ה"תמיז", אחר כך הוא דן בסוג הראשון, "תמיז" אחרי שם מספר, ולקראת הסוף הוא דן ב"תמיז" המוצרך על ידי פועל. ב"אצול" הדיון פותח ב"תמיז" המוצרך על ידי פועל ואחר כך ב"תמיז" הבא אחרי שם המספר, שזוכה לפרק עצמאי בהמשך הדברים. ב"איצ'אח" הפרק פותח בהגדרת ה"תמיז" ואחר כך דיון ב"תמיז" המוצרך על ידי פועל. ה"תמיז" הבא אחרי שם המספר נידון בפרק עצמאי לאחר מכן.

סיכום ומסקנות

את הפרק על ה"תמיז" ב"כתאב אלמשתמל" כתב אבו אלפרג' הרון כתיבה עצמאית. הפרק הזה אינו העתקה שיטתית ממקור ערבי כלשהו (לעומת, למשל, הפרק על ה"חאל"

נסיונות שבהן מתרחשת פעולה, מבחינה כמנטית ומשלים אדורוביאלי מבחינה תחברית]. מכיוון שבהן [=בנסיונות המצב] מתרחשת הפעולה, כפי שהיא מתרחשת במסגרת של הזמן. והנה מצאתי שמשפט זה הועתק מ"איצ'אח" לאבו עלי אלפארסי (גורג'אני א, עמ' 671 שו' 14 – עמ' 672 שו' 1) בשינוי קטן מאוד: "الحال تشبه الظرف من حيث كانت مفعولاً فيها ... فأشبهت ظروف الزمان". כלומר, אבו אלפרג' השלים מ"איצ'אח" את מה שלא מצא ב"אצול" לאבן אלסראג'.

שאבו אלפרג' העתיקו מן "כתאב אלאצול" לאבן אלסראג'. ברם, הוא נכתב לאורם של שני ספרים: "כתאב אלאיצאח" לאבו עלי אלפארסי ו"כתאב אלאצול" לאבן אלסראג'. משפטי מפתח אחדים הועתקו מחיבורים אלו (ראו לעיל, המקורות הערביים). עובדות אלו מביאות למסקנה ששני החיבורים, "איצאח" ו"אצול", שימשו מקורות לאבו אלפרג' הרון, ומהם הוא העתיק ושאב את יסודות התאוריה התחברית על ה"תמיז", לקח משניהם יחד ובנה את הפרק שלו בנייה עצמאית. אבו אלפרג' הפך את הסדר ודן תחילה ב"תמיז" הבא אחרי שם המספר, כנראה, מכיוון שהוא חיוני והכרחי יותר להסרת הערפול הסמנטי במשפט, בהשוואה ל"תמיז" הבא אחרי פועל תיאורי.

מן הפרק הזה עולה שאבו אלפרג' הכיר היטב את עניין ה"תמיז" בערבית, על שני טיפוסיו, וניסה להחילם על העברית המקראית. יש כאן אפוא "בוא" של תאוריה מן הדקדוק הערבי והתאמתה לדקדוק המשפט בעברית. הכרת תאוריה זו בערבית חיונית מאוד ובלעדיה איאפשר להבין את נושא ה"תמיז" בערבית.

הסוג השלישי הוא שם שבתחילתו למ"ד השימוש המכונה למ"ד ה"תמיז", כלומר הלמ"ד נוספת לשם והופכת אותו ל"תמיז". לסוג זה אין מקבילה בערבית, וברור מדוע הוא אינו נכלל בפרק על ה"תמיז" ב"משתמל", שנכתב כחיקוי ל"תמיז" בערבית; הוא בא כהשלמה ב"כתאב אלכאפי" אגב הדיון בלמ"ד השימוש.

רשימת הקיצורים והביבליוגרפיה

אבן ג'יני	ابو الفتح عثمان بن جني، اللعم في العربية، تحقيق حامد المؤمن، الطبعة الثانية، بيروت ١٩٨٥.
אבן יעיש	موقف الدين يعيش ابن يعيش، شرح المفصل، ١٠ اجزاء، القاهرة ١٩٢٨-١٩٣١.
אבן אלסראג'	ابو بكر محمد بن سهل بن السراج التحوي البغدادي، الاصول في النحو، ٣ اجزاء تحقيق عبد الحسين الفتلي، الطبعة الثانية، بيروت ١٩٨٨.
אבן ג'נאח, למע	ר' יונה אבן ג'נאח, כתאב אללמע והו אלגז אלאל מן כתאב אלتنקיה – J. Derenbourg, <i>Le livre des parterres fleuris, grammaire hébraïque en arabe d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue</i> , Paris 1886
אבן ג'נאח, רקמה	—, ספר הרקמה (כתאב אללמע)..., הוציאו לאור מ' וילנסקי, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזובו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם ז' בך חיים, א-ב, ירושלים תשכ"ד.
אוונס	J. Owens, <i>Early Arabic Grammatical Theory – Studies in the History of the Language Sciences</i> , LIII, Amsterdam-Philadelphia 1990
איצאח	איצאח, כתאב האימצח לאבן עלי אלפארסי – ראו פארסי.
אלדר	א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד.
באכר	W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", <i>Revue des Études Juives</i> 30 (1895), pp. 232-256
בלאו	י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם.
בסל, אבו אלפרג'	נ' בסל, המדקדק הקראי אבו אלפרג' הרון, בני מקרא – בטאון היהדות הקראית העולמית בישראל 38 (1998), עמ' 8-10.
בסל, הרון סראג'	—, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותלותו בכתאב

- אלאצול פי אלנחר לאבן אלסראג', לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 191–209.
- N. Basal, "The Concept of *Ḥāl* in the *Kitāb al-Muštamil* of Abū, al-Farağ Ḥārūn in Comparison with Ibn al-Sarrāğ", *Israel Oriental Studies* 19 (1999), pp. 391–408 בסל, חאל
- , "Excerpts from the Abridgment (*al-Muḥtaṣar*) of *al-Kitāb al-Kāfi* by Abū al-Farağ Ḥārūn in Arabic Script", *Israel Oriental Studies* 17 (1998), pp. 197–225 בסל, מכתצר
- , "Excerpts from *al-Kitāb al-Muštamil* by Abū al-Faraj Ḥārūn in (Jewish Quarterly Review העת) Arabic Script" (תפרסם בקרוב בכתב העת) בסל, משתמל-ערבית
- ד' בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן גינאה, תל-אביב 1998.
- D. Becker, "A Unique Semantic Classification of the Hebrew Verb Taken by the Qaraite 'Abū al-Faraj Ḥārūn from the Arab Grammarian 'Ibn al-Sarrāj'", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 20 (1996), pp. 237–259 בקר, מקורות
בקר, סיווג
- ד' בקר, "שיטת הסימנים של דרכי הפועל העברי לפי המדקדקים הקראים אבו אלפרג' הרון ובעל מאור עין (=מאור העין)", תעודה ז (תשנ"א), עמ' 250–257.
- אסתר גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83–99.
- , "תורות לשון ועברית נכונה בימי הביניים", לשוננו נד (תש"ז) עמ' 183–216. גולדנברג, תורות
- G. Goldenberg, "Subject and Predicate in Arabic Grammatical Tradition", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 138 (1988), pp. 39–73 גולדנברג ג'
- ראו פארס'. גורגאני
- מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099, א-ג, תל-אביב תשמ"ג. גיל
- C.D. Ginsburg, *The Pentateuch – Diligently Revised according to the Massorah and the Early Editions with the Various Readings from Mss and the Ancient Versions*, I–IX (2nd Edition), London 1926 גינצבורג
- A. Dotan, "Wilhelm Bacher, Linguist", *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977, A Centennial Volume*, ed. M. Carmilly-Weinberger, New-York 1986, pp. 255–264 דותן
- H.Z. (J. W.) Hirschberg, *A History of the Jews in North Africa*, Leiden 1974 (חיים זאב הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א-ב, ירושלים תשכ"ב) הירשברג
- H. Hirschfeld, "An Unknown Grammatical Work by Abul-Faraj Harun", *Jewish Quarterly Review* 8 (1922–1923), pp. 1–7 הירשפלד
- D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings Politics and Society in Islamic Spain 1002–1086*, Princeton 1985 וסרשטיין
- אבו القاسم عبد الرحمن بن اسحاق الزجاجي, كتاب الجمل في النحو, حققه وقدم له علي توفيق الحمد, الطبعة الثانية, بيروت ١٩٨٥.
- M.N. Zislin, "Glava iz grammaticheskogo sočinenija 'al-kāfi' abu-l-Faraža Ḥārūna ibn al-Faraža", *Palestinskiy Sbornik* 7 [70] (1962), pp. 178–184 זיסלין, פועל
- , "Abū-l-Farağ Ḥārūn o spriazhenij evreiskogo glagola", *Kratkiye Soobščeniya Instituta Narodov Azii*, 86, Moskva 1965, pp. 164–177 זיסלין, סימנים
- Jār Allāh Ab, al-Qāsim Maḥmūd al-Zamaḥšārī, *al-Mufaṣṣal fi al-Naḥw*, ed. J.P. Broch, Christianiae 1879 זמחשרי
- R. Talmon, "*Al-kalām mā kāna muktafiyan bi-nafsihī wa-huwa l-ğumla* – טלמון

- A Study in the History of Sentence-Concept and the Sibawaihian Legacy in Arabic Grammar”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 138 (1988), pp. 74–98
- G. Khan, “‘Abū al-Faraj Hārūn and the Early Karaite Grammatical Tradition”, *Journal of Jewish Studies* 48 (1997), pp. 314–334
- , “*The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of ‘Abū Ya‘qūb Yūsuf ibn Nūh on the Hagiographa*”, Leiden 2000
- “כתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראנייה” (=ספר “המספיק” על הלשון העברית) לאבו אלפרג’ הרון, כ”י Firk. Evr.-Arab. I., 2437 II.
- ראו כאפי.
ראו משתמל.
- A. Levin, “Sibawayhi’s View of the Syntactical Structure of kāna wa’axawātuha”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), pp. 185–213
- , “The Fundamental Principles of the Arab Grammarians Theory of ‘Amal”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19 (1995), pp. 214–232
- T. Langermann, “Arabic Writing in Hebrew Manuscripts”, *Arabic Sciences and Philosophy* 6 (1996), pp. 137–160
- ابو العباس محمد بن يزيد المبرد، كتاب المقتضب، ٤ اجزاء، تحقيق محمد عبد الخالق عضية، الطبعة الثانية، القاهرة ١٩٦٣
- א’ ממן, “המחשבה הדקדוקית בימי הביניים – בין הקראים לרבנים”, מחקרים בלשון ז’ (תשנ”ו), עמ’ 79–96.
- , “המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג’ הרון”, מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת משה בראשר, ירושלים תשנ”ו, עמ’ 119–149.
- , ‘תאוריית העמל במחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג’ הרון’, מסורות ט-י-יא (תשנ”ז) – ספר היובל לגדעון גולדנברג, עמ’ 263–274.
- G. Margoliouth, “Ibn al-Hitī’s Arabic Chronicle of Karaite Doctors”, *Jewish Quarterly Review* 9 (old series) (1896-1897), pp. 429–444
- אלכתאב אלמשתמל עלי אלמצול ואלפצול פי אללגה אלעבראנייה (=הספר המקיף על שורשי הלשון העברית וענפיה) לאבו אלפרג’ הרון.
- כ”י Firk., Evr.-Arab I., 2388 II
- כ”י Firk., Arab.-Evr., 301 II
- H. Derenbourg, *Le livre de Sibawaihi*, 1–2, Paris 1881–1889
- ابو علي الفارسي، كتاب الايضاح (=عبد القاهر الجرجاني، كتاب المقتصد في شرح الايضاح، ١-٢، تحقيق كاظم بحر المرجان، بغداد ١٩٨٢)
- ابو محمد عبد الله الصيمري، التبصرة والتذكرة، تحقيق فتحي علي الدين، ١-٢، دمشق ١٩٨٢
- M.G. Carter, “‘Twenty dirhams’ in the *Kitāb* of Sībawaihi”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 35 (1972), pp. 485–496
- כאן, אבו אלפרג’
- כאן, אבן נוח
- כאפי
- כתאב אלכאפי
אלכתאב אלמשתמל
לרין, כאן
- לרין, עמל
- לנגרמן
- מברד
- ממן, מחשבה
- ממן, מקור
- ממן, עמל
- מרגוליות
- משתמל
- משתמל 1
- משתמל 2
- סיבייה
- פארסי
- צִימְרִי
- קרטר